

Bácskay Erzsébet

A LENGYELI KULTÚRA PATTINTOTT KŐESZKÖZEI A DK-DUNÁNTÚLON II.

*A zengővárkonyi és a mórágyi temetők pattintott
kőeszközei, mint sírmellékletek*

A dolgozat első részében, az egyes lelőhelyek tárgyalásakor, a két nagyobb temetőanyag, Zengővárkony és Mórágypattintott kőeszközeivel elsősorban mint leletegyüttesekkel foglalkoztam (BÁCSKAY 1989, 5–20). Ennek az az oka, hogy mint leletegyütteseket, tehát mint kőeszköz-típusok összességét, akartam összehasonlítani őket a hozzájuk tartozó telep, illetve a többi telep eszközanyagával. Az összehasonlítás célja pedig az volt, hogy megállapítsam, mennyiben tartalmazzák a temető anyagok a lengyeli kultúrára jellemző pattintott eszközöket. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a temető anyagok speciális jellegét, ezért külön, sírmellékletként való vizsgálatuk is indokolt.

Tekintettel arra, hogy Lengyelen az általam vizsgált anyagban a temető és a telep eszközeit már nem lehet szétválasztani, Villánykövesdről pedig mindössze két sír eszközei ismertek számomra, ezeket itt nem tárgyalom, csupán Zengővárkonyt és Mórágot.

A temetőkből előkerült eszközök sírmellékletek, tehát eleve bizonyos szempontból válogatott anyagot képeznek.

Mindenekelőtt: fel kell tételeznünk, hogy a mellékletként sírba helyezett s. 1. eszközöket ténylegesen használták, vagy eleve szerszámok voltak, vagy legalábbis olyan „kőtárgyak”, amelyek ha eredetileg nem is készültek szerszámnak, de sírba helyezésük mégis arra utal, hogy volt valamilyen rendeltetésük – tehát pl. itt a szilánkok, a retusálatlan simaszélű pengék sem tekinthetők a nyersanyagfeldolgozás során keletkezett gyártási hulladéknak vagy félkész példányoknak – mint ahogy a telepeken legalábbis részben azoknak is tekinthetők. Az ilyen példányok „eszköz-ként” való sírba helyezése még akkor is lehetséges, ha eredetileg eszközkészítési melléktermékek voltak. (Kivételes esetekben kerülhetnek „eredeti” gyártási hulladékok is a sírokba, pl. bányászok vagy „kőeszközkészítő-specialisták” sírjaiba). Tehát a szilánkokat, pengeszerű szilánkokat, „blade blanks” darabokat általában a halott munkaeszközeinek kell tekintenünk, de legalábbis fel kell tételeznünk, hogy sírba helyezésüknek volt valamilyen értelme. Azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a sírba helyezett pattintott kőeszköz néha nem vagy nem csak mindennapi használati tárgy volt. Eltekintve a

„presztízs-tárgyaktól”, bizonyos pattintott eszközöknek a sírba helyezése szimbolikus értelmű is lehetett. Pl. a magkő, esetleg a nyersanyagdarab, jelenthette azt, hogy a halott a túlvilágon használta („pattintott” róla); a magkő – különösen ha szép példány – mintegy pars pro toto képviselhette a „pattintott kőeszközöket”; jelenthette azt, hogy a halottnak akár a kövel, akár a kőmegmunkálással valamilyen, az átlagosnál szorosabb kapcsolata, vagy ebből eredően különleges helyzete volt. (De természetesen mellékelése lehet „véletlen” is). Bizonyos mértékű „szimbolikus” mellékelés a konkrét eszközök egy részénél is elképzelhető.

A temetőkben vannak olyan kisméretű, mikro- vagy azt közelítő nagyságú szilánkok és penge-darabok, melyeket valószínűleg nem önállóan, hanem „betétként” használtak. Ezeket egyazon foglalatba, egymás mellé illesztve, több darabból alakították ki pl. egy egész vágóeszköz élet. Könnyen lehet tehát, hogy amennyiben egy-egy sírban egymás közelében több ilyen kis „vágóél” található, azok egy eszközhöz tartoztak – bár ez természetesen nem törvényszerű.

A mórágypattintott temetőben talált pattintott kőeszközök minden valószínűséggel mindennapi használati szerszámok voltak s lényegében ugyanezt lehet állítani a zengővárkonyi temető eszközeiről is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi temetőben néhány sírba szebb kivitelű, reprezentatívabb eszközöket is mellékeltek.

Mindkét vizsgált temetőben általában a halottak közelébe helyezték a pattintott kőeszközöket, ritkán fordul elő a máshová, pl. edénybe helyezés. A csontváz közelében elhelyezett kőeszközök lényegében mindegyik testtáj szomszédságában előfordulnak. Néhány sír esetében felmerül a gyanú, hogy az egyes helyeken akkumulálódott – olykor egymáson is lévő (pl. Mórágyon az 1. sírban) – eszközök zacskóban, dobozban, vagy valamilyen más, elpusztult anyagból lévő tokban, tartóban voltak együtt. Néhány együtt talált eszköz esetében az is valószínű – mint már fentebb utaltam rá – hogy egyazon szerszámnak a részei voltak (a nyél, foglalat már elpusztult). A kézcsontok között, a karcsontoknál nincs több eszköz mint a többi testtáj közelében, tehát a sírba helyezésnél nem volt szempont, hogy az eszközök a halott „kezeügyében” legyenek. Viszonylag sok és sokféle eszköz található mindkét temető sírjaiban a medencetáján, a hátgerinc mögött, illetve a nyak-fej tájékon. A medence

közéleben találtokról egy-egy izolált eszköz esetében is elképzelhető, hogy a halott eredetileg magán (pl. övön, zacskóban) hordta – bár ez nem szükségszerű. A hát mögé helyezésnek talán lehetett szimbolikus értelme is. A nyaktájón az eszközök szintén lehetnek zacskóban. Nagyon valószínű, hogy a fej alá vagy magára a fejre helyezett eszközök esetében az eszköz különleges megbecsülését akarták ezzel kifejezni. A fej–tájék kitüntetett szerepét a mórági temetőben más fontos mellékletek (pl. dörzskő, agyarlemez) odahelyezése is mutatja (ZALAI-GAÁL 1988). A zengővárkonyi temetőben is előszeretettel helyeztek néhány különleges szép, nagy pengét a fej alá (főleg férfisírokban).

Sem az egyes eszköztípusok (és feltételezett rendeltetésük) és sírbeli pozíciójuk, sem a halottak neve és az eszközök sírbeli pozíciója között nincsenek törvényszerű összefüggések, sem a mórági sem a zengővárkonyi temetőben. Tipológiai alapon és/vagy feltételezett rendeltetésük alapján az egyes eszközök nem kötődnek sem korhoz, sem nemhez.

Azok a mórági sírok, amelyekben több vagy tipológiailag változatosabb vagy éppen import nyersanyagból készült kőeszközök vannak, nem ugyanazok a sírok, amelyek más mellékletekkel is gazdagabban vagy különlegesebben ellátottak. Pl. azokban a sírokban, amelyekben az értékes mellékletnek számító réz- és Spondylus-ékszerek vannak, nincs egyúttal több vagy különlegesebb pattintott kőeszköz is; sőt vannak olyan sírok is, melyekben a valószínűleg „státusz-szimbólumoknak” számító import-mellékletek száma feltűnően nagy, ugyanakkor pattintott kőeszköz alig van bennük. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a pattintott kőeszközök még akkor sem számítottak „státusz-szimbólumnak” és/vagy valamilyen szempontból különösen fontos tárgynak, ha távolabbi területekről származó import nyersanyagból készültek (Igaz viszont, hogy nagyobb távolságról pl. Kárpát-medencén túli területekről származó nyersanyagból készült eszközök nincsenek is a mórági temető általunk ismert anyagában – ld. T. BIRÓ appendixéiben a kötetben).

Ugyanakkor érdekes, hogy a mórági temetőben egyébként igen ritka dörzskő-, őrlőkő-, de méginkább a kőbalta- és kőék-mellékletekkel ellátott sírok többsége (a 9, 46, 14, 17 és 66. sírok) pattintott kőeszközök alapján is kiemelkednek. Ez talán azt jelenti, hogy a kimondottan használati eszközök előfordulásai (amennyiben a fentieket elsősorban használati eszközöknek tartjuk) többnyire megerősítik egymást. Vagyis egyéb kőeszközök – kevés kivétellel – csak azokban a sírokban fordulnak elő, amelyek pattintott kőeszközök alapján is „jelentősek”.

ZALAI-GAÁL szerint a zengővárkonyi temetőben az eszközmellékletek összetételében egy többfokozatú rangsor mutatkozik, mely a sírok különböző melléklet-összetételei, a melléklet-csoportok egymáshoz való viszonya valamint a mellékleteken belül az esz-

közök jelenléte alapján állapítható meg. Ezek alapján többféle rangsort is ki lehet mutatni (ZALAI-GAÁL 1988). A pattintott kőeszközök alapján kiemelkedőnek vagy jelentősnek ítéltető sírok itt sem mindig azonosak a más mellékletek alapján felállított rangsorral (ZALAI-GAÁL 1988).

Itt most egy újabb rangsorolási szempontra is szeretném felhívni a figyelmet; nevezetesen arra, hogy megfigyelhető, hogy a zengővárkonyi temetőben szép kidolgozású, nagyméretű pengéket előszeretettel helyeztek fej alá, fölé vagy közvetlen közelébe (ilyeneket találunk a 33, 137, 157, 217, 227, 234, 238, 247, 255 és 264. sírokban).

E sírok közül háromba (137, 238, 247) biztosan, egybe pedig – a 217 sz.-ba – valószínűleg férfit temettek. Feltűnő, hogy ezen „reprezentatívnak” mondható eszközök közül a 217., 234. és 247. sz. sírokban lévők nem helyi (mecseki) eredetű, hanem import nyersanyagból készültek. Ez persze nem jelenti azt, hogy import anyagból készült eszközt máséhoz nem is helyeztek volna (ZALAI-GAÁL joggal hívja fel a figyelmet pl. az obszidián-eszközök mellékelésére mint egy másik lehetséges rangsor fontos elemére), mégis a fenti megfelelés szemléletesen mutatja bizonyos eszközöknek különleges megbecsülését, egyben a fejtájék (már ismert – ld. ZALAI-GAÁL 1988) „kitüntetett” szerepét a temetkezéseknél. A reprezentatív kőeszközös zengővárkonyi sírok korántsem gazdagok egyúttal más mellékletekben is; van köztük olyan sír, melyben kerámia sem volt. Nem egyezik a reprezentatív kőeszközös rangsor teljesen sem a csiszolt kőeszközös, sem az őrlőkőves, sem a kerámiás, sem a réz- és Spondylus-ékszeres rangsorral, de még az egy-egy sírban található összes pattintott kőeszköz mennyisége alapján megállapítható hierarchiával sem. Sőt, reprezentatív eszközök inkább olyan sírokban fordulnak elő, melyekben vagy nagyon kevés, vagy csupán egyetlen pattintott kőeszköz volt. (Gyakoribb, hogy a reprezentatív eszközös sírok saját sírcsoportjaikon belül centrális helyzetűek (pl. a 137, 247, 238 sz. sírok), bár ezt a sírcsoportok kicsinyége miatt sokszor nehéz megállapítani).

* * *

Az egy-egy sírban talált pattintott kőeszközök mennyisége alapján a két temető különbözik egymástól, amennyiben Mórágynon sokkal több az olyan sír, amelyben csak egy-egy pattintott kőeszköz található, mint Zengővárkonyban. Ugyanakkor a mórági 66. sír, még a zengővárkonyi „nagy” temető sírjaival összehasonlítva is sok pattintott eszközt (20 db-ot) tartalmazott.

Néhány olyan „tipológiai” különbség is van a két temető eszközkészlete között, melyek a tipológiai eltéréseknél bizonyára többet jelentenek; ilyen különbség mindenekelőtt a vakarók csoportjának feltűnően eltérő összetétele a két temetőben (Mórágynon a pengévakarókon kívül más vakarótípusok is előfor-

dulnak; Zengóvárkonyban egy szilánkvakaró kivételével csak pengevakarók vannak). Továbbá, érdekes, hogy Zengóvárkonyban nincs trapéz (a telepen sem) – lehetséges, hogy nyílhegyként mást használtak; talán a fúróknak-hegyeknek meghatározottak valamelyikét vagy pengéket. A sarlófényes eszközök – és így a sarlók típusai – is különböznek a két temető anyagában (sőt másképpen bár, de különbség van a két telep-anyag között is ezen a téren).

Az eszközök valószínű rendeltetéséről

Microwear analysis hiányában szabad szemmel is látható használati nyomokra, morfológiai és méretbeli jellegzetességekre, retusminőségre támaszkodva próbáltam az eszközök valószínű rendeltetését meghatározni; ritka esetben – pl. a trapézeknél vagy egyes pengéknél – szerencsés, eredeti helyzetben, egykori használatukat világosan mutató körülmények között előkerült leletek adtak információt. Az egyes eszköz-csoportok valószínű rendeltetésének megállapításához SEMENOV (1954, 1957), TIXIER (1980), CAHEN-CASPAR-OTTE (1987) és FORTES PEREZ-OLIVER-CABANILLES (1987) ilyen tárgyú elemzéseit követtem, melyek a mikroszkópi vizsgálatok során nyert tapasztalatokat is felhasználták. Nagyon tanulságosak a sírmelléklet-eszközök, mert megmutatják, hogy eszközként használhattak olyan pattintott „kőtárgyakat” is (pl. egyszerű, megmunkálatlan szilánkokat, kis retusálatlan pengedarabokat), melyeket a hagyományos tipológia nem tekint eszköznek vagy közvetlenül felhasználtak. A szilánkok, esetleg magkódarabok igen sok esetben szerszámok, illetve szerszámok részei lehettek, telepanyagban is, korántsem mindig gyártási hulladékok. Azokon a lelőhelyeken, ahol a megmunkált szilánkok és a szilánkokból készült eszközök száma elég magas, mint pl. Lengyelen, már ez a tény is mutatja, hogy sok retusált, csonkított, völgyelt stb. szilánk volt szerszám – főleg vakaró, kaparó, de vágóeszköz, fúró is. A temetők leletei igazolják, hogy retusálatlan változataik is lehettek pl. eszközbetétek.

A pengék lehettek önálló kések, vágóélek, mind retusált mind retusálatlan változatban. Sokat árul el a használatról a kapott, olykor kifényesedett oldalél. Ez utóbbi olykor egészen erős is lehet; növényi anyagon való használatot jelezve. A gyakori fogazás, ráspolyél, olykor fűrészfűrészes arra utal, hogy viszonylag sok fűrészes élű kést, fűrészt használtak. A retusált pengék egy része lehetett kaparó vagy kaparókés is.

Az általánosan elterjedt meredek distális megmunkálás (csonkítás, csonkításhoz hasonló meredek retus) egyaránt megjelenik pengéken, szilánkokon, vakarókon, magkódarabokon. Kétségtelenül volt valamilyen fontos rendeltetése, de nem biztos, hogy minden esetben ugyanaz. Pl. a vakaróknál – akár penge- akár szilánkvakarók – valószínűleg a nagyobb erő kifejtést igénylő, nyomó-gyaluló, véső-vakaró műveleteket segítette. Pengéknél orros és homorú cson-

kítás esetén szintén erre lehet gondolni, de egyszerű vízszintes és ferde csonkításnál ilyen rendeltetés már kétségessé válhat. Az egyszerű, kisméretű csonkított pengéknek nyílhegyként (is) való használatát bizonyítja a polgár-csészalmi őstulok-csigolyába fúródott nyílhegy-lelet (VÖRÖS 1987). (A vizsgált lelőhelyek anyagában a végükön meredeken megmunkált, csonkított eszközöknek csaknem mindegyikén distális végen van a megmunkálás, ezért neveztem „meredek distális megmunkálás”-nak, azonban természetesen a megmunkálás, csonkítás ugyanúgy lehet a proximális „végen” is).

A sarlófényes eszközöknél a sarlófény elhelyezkedése mutatja a nyélbefoglalás módját és ennek megfelelően a sarló alakját és használati módját.

A tipológiaiilag vakaróknak/kaparóknak tartott eszközök valószínűleg valóban vakaró- és kaparó-szerszámok voltak és nagyon valószínű, hogy a sok „típus” többsége más-más rendeltetésű fed. Talán elsősorban az erősebb igénybevételnek kitett, nyomó, gyaluló, keményebb anyagon végzett és a lágyabb anyagon végzett, kisebb erő kifejtést igénylő, talán nagyrészt oldalirányú kaparásra használt példányok különböztethetők meg igazán. Természetesen a vakaró-kaparók egy részénél is – főleg a munkaél helyétől, szögétől függően – elképzelhető kaparókésként, sőt vágóeszközként való használat is. A „széles nyelű” egyik végükön megmunkált eszközök valószínűleg nagyobb igénybevételnek kitett, gyaluló- vagy vésőszerszámok voltak, s bázisuk felett a „vékonyítás” valóban a nyélbeillesztést könnyíthette meg. A szögletes, kis „nyeles” distális megmunkálású eszközökkel is hasonlóképpen dolgozhattak, bár nincs kizárva, hogy éppen fordítva, kis „nyelűk” volt a munkarész s így inkább véső-vájó fagymunkáló szerszámok lehettek.

A fúróknak meghatározott eszközök minden bizonnyal valóban fúró-, szűrő-eszközök voltak. Különböző változataik – bizonyos határokon belül – valószínűleg különféle feladatokra való alkalmasságra, illetve más-más anyagon való munkára utalnak. Biztosan volt különbség pl. a túszerű kis nyakas fúró és a vas-kosabb, tompított hegy használatát közt. A háromszög alakú hegyek mai szemmel nyílhegyeknek tűnnek. A trapézról biztosan tudjuk, hogy nyílhegy volt (NEUGEBAUER 1986; NEUGEBAUER-MARESCH 1986). Természetesen bizonyos szilánkokat, pengéket és pengedarabokat is használhattak fúróként. Majdnem minden itt vizsgált lelőhelyen vannak hegyes, csúcsos, horgas végződésű példányaik – ezeknek egy részéről feltételezhető, hogy fúrók voltak – de lehetnek feszítő-tépdő, esetleg finom vésőszerszámok is.

A vésők, árvésők használata valószínűleg elnevezésüknek megfelelő volt. A „stichelartige” pengéknek lehettek olyan „változataik” – főleg a töredékek – melyekről árvéső-szerű használat tételezhető fel.

Szinte mindegyik lelőhely anyagában van néhány olyan eszköz, melynek rendeltetését még megközelítően sem lehet megállapítani mai ismereteink szint-

jén. Számos eszközt (típust) a mai gondolkodásunkkal feltételezettől meglepően ellentétes módon használhattak. Valószínű az is, hogy sokkal több kombinált és többfunkciójú eszközt használtak, mint ahogy azt csupán morfológiai alapon gondolnánk.

A vizsgált lelőhelyeken talált pattintott kőszerszámok rövid összefoglaló jellemzése

Minden itt vizsgált lelőhelyen előfordulnak magkőszerszámok. Eddigi ismereteim szerint nemcsak a kultúra DK-dunántúli, de néhány más lelőhelyen (pl. Aszódon, Csabdián) is előfordulnak. Főleg pengéket, pengeszerszámok-eszközöket készítettek ily módon. Van, ahol erős a magkőszerszámok készítésére való hajlam (pl. Zengővárkony, Lengyel), van, ahol éppencsak megjelenik (pl. Villánykövesd). Szintén elég általános az oldalélek „szögletes hornyolása” – ennek előfordulási aránya is változó; néha a DOBOSI által „stichelartige Klingen”-nek nevezett (TOLNAI-DOBOSI 1968) eszközök alakjában egészen szembetűnő „csoportot” alkotnak (pl. Zengővárkonyban), míg másutt csupán néhány eszköznek ad jellegzetes alakot ez a megmunkálás. (1. kép 7–8 (Zengővárkony), 7. kép 4 (Pécsvárad-Aranyhegy)). (Ez és valamennyi alábbi hivatkozás ezen cikk I. részének (BÁCSKAY 1989) ábráira utal). Teljesen általános és gyakori a meredek – szinte kizárólag distális – megmunkálás (elsősorban a csonkítás különböző formái, a ill. a csonkításhoz közelálló meredek retus), pengéken, pengevakarókon, szilánkokon, magkő-eszközökön is. Különösen gyakoriak a csonkított penge/szilánk-meredek munkaélű vakaró átmeneti eszközök (pl. 3. kép 2 (Zengővárkony), 11. kép 13 (Lengyel), 13. kép 8–9 (Mórág-Temető)). A csonkításnak változatos formái fordulnak elő, pl. 2. kép 5–7 (Zengővárkony), 7. kép 3 (Pécsvárad-Aranyhegy), 10. kép 8 (Lengyel), 13. kép 2 (Mórág-Temető).

Zengővárkonyra, Pécsváradra és Villánykövesdre teljesen egyértelmű penge-dominancia jellemző. Lengyelen – és valamivel kevésbé a mórági telepi szórványban – a pengék, illetve pengeszerszámok szintén többségben vannak ugyan, de nagyobb a szilánkok és a vakarók szerepe – elsősorban azért, mert ezeken a lelőhelyeken igen sok vakaró készült szilánkon.

A vakarók között mindenütt a pengevakaróké a főszerep – néha egészen szélsőséges formában, pl. Villánykövesden vagy éppen a zengővárkonyi temetőben (pl. 3. kép 1 (Zengővárkony), 7. kép 9 (Pécsvárad-Aranyhegy), 10. kép 2 (Lengyel), 15. kép 11 (Mórág-Telepi szórvány)). A legtöbb és legváltozatosabb típusú vakaró (köztük sok szilánkon és magkődarabon készült is) a mórági telep szórványban (16. kép 1–11) és Lengyelen (11. kép 4–21, 12. kép 1–4, 11–12, 14–15) került elő. Mindenesetre megállapítható, hogy a sok és változatos vakaró/kaparó általában jellemző a lengyeli kultúra DK-dunántúli lelőhelyeire (kivéve talán Villánykövesdet).

Több, a lengyeli kultúra más területeiről származó

lelőhely (pl. Sé, Aszód, Veszprém-Felszabadulás útja, Csabdi anyagának egy része) eszközeinek ismeretében ki lehet mondani, hogy a viszonylag sok vakaró a kultúrán belül nagyobb területre is jellemző.

Valamennyi itt vizsgált lelőhelyen nagy szerephez jutnak a fűrők és hegyek/nyílhegyek; egy-egy lelőhelyen legalább két típusuk megtalálható, pl. 5. kép 2–11 (Zengővárkony), 8. kép 1–6 (Pécsvárad-Aranyhegy), 9. kép 7–8 (Villánykövesd), 12. kép 5–10 (Lengyel), 14. kép 3–5 (Mórág-Temető), 17. kép 1–6 (Mórág-Telepi szórvány). Úgy tűnik, hogy a sok és viszonylag sokféle fűrő is általánosan jellemző a lengyeli kultúrára.

Jellegzetes kiképzésű, valódi fűrészeket csak Lengyelen (11. kép 1–3) találunk, bár Pécsváradon (7. kép 5), Villánykövesden (9. kép 5) és a mórági temetőben (13. kép 1.) is vannak olyan fogazott és retusált pengék, melyeknek kidolgozása már a fűrész kiképzés felé mutat. Ezekhez hasonló eszköz SÉN is előfordul. Jelenlegi ismereteim szerint az eszköztípus korábban a magyarországi leletanyagban nem jelenik meg, így első feltűnése – legalábbis annak elterjedési területén – a lengyeli kultúrához köthető, anélkül azonban, hogy jellemző lenne a kultúra minden lelőhelyére. Ugyanakkor a lengyeli kultúra számos – és itt tárgyalt valamennyi – lelőhelyen nagy számban fordulnak elő finoman fogazott, „ráspolyéles” – tehát bizonyos értelemben fűrészélű – pengék.

Vésők, árvésők mind az öt vizsgált lelőhelyen előfordulnak, bár nem nagy számban. (Pl. 6. kép 1 (Zengővárkony), 8. kép 8 (Pécsvárad), 12. kép 16 (Lengyel), 14. kép 7 (Mórág-Temető), 17. kép 6 (Mórág-Telepi szórvány)). Kevés közöttük a típusos példány. Különlegesebb, máshonnan nem ismert formák; véső- és árvésőéles kombinált eszközök, Zengővárkonyban kerültek elő (6. kép 2–3).

A vizsgált lelőhelyekről származó sarlófényes eszközök (él-betétek) többségén háromszög alakú sarlófény található (pl. Zengővárkony: 1. kép 8, Pécsvárad: 7. kép 7, Villánykövesd: 9. kép 5, Lengyel: 10. kép 10; Mórág-Temető: 13. kép 5, Mórág-Telepi szórvány: 15. kép 6). Ezek ahhoz a Közép-Európában a korai neolitikumtól kezdve használt sarlótípushoz, illetve változataihoz tartozhatnak, melyekben a sarlóbetéteket úgy helyezték a foglatba, hogy azzal szöveget zárjanak be (SEMENOV 1954, 1957, BEHM-BLANCKE 1963–64). Magyarországi anyagban ismereteim szerint a középső neolitikum végéig kizárólag ilyen típusú sarló-betétek fordulnak elő. Hazai viszonylatban a középső neolitikum vége felé (pl. Becsehely, Sé) jelennek meg azok a sarlóbetétek, melyeken az éllel párhuzamos sarlófény-csík látható – ezeket a foglatba nagyjából azzal párhuzamosan helyezték. Ezek az ún. aratókés-típusú sarlók (BIBIKOV 1953). Az itt vizsgált lelőhelyekről előkerült sarlóbetétek egy része ilyen típusú (1. kép 11 (Zengővárkony), 15. kép 7 (Mórág-Telepi szórvány)). Ritkán előforduló változata ennek a típusnak a zengővárkonyi temetőből elő-

került ívelt fényes sarlópenge (1. kép 10). A magyarországi anyagban az aratókés-típusú sarlóval közel egyidőben jelenik meg a kettős sarlófényes típus. Ezen a fény ugyanannak a betét-pengének mindkét éle mentén látható, általában az éllel párhuzamosan. Középső-késő-neolitikus átmeneti lelőhelyek (pl. Őcsöd-Kováshalom) anyagában már feltűnhet, de a későneolitikumra jellemző. A mórágai telepi szórványon (15. kép 8–9) kívül lengyeli környezetből még Aszódról és Csabdiából ismerem.

A geometrikus eszközöket általában jellemzőnek tartják a lengyeli kultúrára. Ezzel szemben az általam eddig vizsgált mintegy 15 lengyeli lelőhely közül csupán a mórágai telepi szórványból (17. kép 7), illetve temetőből (14. kép 8) ismert trapéz; a mórágai telepi szórványból szegmentoid (17. kép 8), Aszódról és Csabdiából trapéz – mindegyik lelőhelyről igen kevés. Mint már utaltam rá, Lengyelről WOSINSZKY ásatásai során igen sok geometrikus eszköz került elő (WOSINSZKY 1896). Azonban az általam vizsgált Lengyelről származó anyagban ezek nem voltak meg – természetesen lehetséges, hogy ezek a számomra nem hozzáférhető anyagban voltak. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a lengyeli kultúra ismerte és használta a geometrikus eszközök közül legalább a trapézt, azonban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy tarthatjuk-e ezeket különösen jellemzőnek a lengyeli kultúrára? Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy – legalábbis a trapézok – nem kevésbé jellemzőek pl. a zselizi kultúrára vagy a késő AVK–Tiszai kultúrára (pl. Őcsöd-Kováshalom) mint a lengyeli kultúrára. Az eszköz azért fontos, mert nyílhegy lévén elterjedtségéből bizonyos fegyverhasználat, vadászati módok elterjedésére következtethetünk.

Végül meg kell említeni néhány olyan jellegzetes eszközformát, illetve eszközalakítási módot, melyek a DK-dunántúli lelőhelyek közül legalább kettőn megtalálhatók. Ilyen pl. a vakarók között a rombold és deltoid vakaró, mely Lengyelen (12. kép 1–2), és a mórágai telepi szórványban (16. kép 5), a „cipókanál” alakú, mely Zengővárkonyban (3. kép 5) és a mórágai

telepi szórványban (16. kép 6), a lapos, négyszögletes szilánkkaparók, melyek a leghatározottabban Lengyelen (11. kép 21), a mórágai telepi szórványban (16. kép 7) és Zengővárkonyban (4. kép 6) vannak meg. A nyeles (?), szögletes, distális (?) megmunkálási eszközök (vakarók?) Zengővárkonyból (4. kép 9) és a mórágai telepi szórványból (15. kép 12) kerültek elő, míg a széles nyelű (?), szögletes, szintén distális (?) megmunkálási eszközök Zengővárkonyban (2. kép 8) és Villánykövesden (9. kép 4) fordulnak elő. A fűrók, hegyek közül érdemes megemlíteni a zengővárkonyi, magkőmaradékból kialakított kettős fűrőt (5. kép 11) és a hozzá nagyon hasonló, de pengén készült, a mórágai telepi szórványból (17. kép 5) előkerült eszközt. A magkőszeklet-technika extrém eseteként Zengővárkonyból (1. kép 4), Lengyelről (10. kép 3) és a mórágai temetőből (14. kép 10) került elő egy-egy olyan, distális megmunkálási penge (vakaró), melyek előlapjának egyik síkján az eredeti magkő pengenegatívjainak részletei látszanak, az oldaléle merőlegesen. Zengővárkonyban és a mórágai temetőben (14. kép 6) egy olyan pengetörődék került elő, melynek oldalain fűró(?)csúcs van. Említésre méltók még a különleges, ismeretlen rendeltetésű „pattintott baltácskák”, melyek Pécsváradról és Zengővárkonyból ismertek. (8. kép 9, illetve 6. kép 5.) Ezeknek az itt felsorolt sajátos eszközöknek némelyike annyira hasonlít a másikkhoz, hogy szinte egyik lelőhely anyagából át lehetne tenni őket a másikéba.

Mint a fentiekből kitűnik, a lengyeli kultúra DK-dunántúli nagy lelőhelyeinek pattintott kőszekő-anya számos olyan közös vonást mutat, melyeknek alapján ezen lelőhelyek a lengyeli kultúrán belül bizonyos mértékig különálló csoportot alkothatnak. Különösen állíthatjuk ezt több más, főleg dunántúli lengyeli kultúrák lelőhely anyagának ismeretében. Ennek ellenére e bizonyos mérvű különállás valódi mértékének és jellegének megítélése, a „csoport” helyének kijelölése a kultúrán belül még a jövőendő kutatás feladata, még sokkal több, lengyeli kultúrához tartozó pattintott kőszekő megismerése után.

IRODALOM

- BÁCSKAY 1989
 E. BÁCSKAY, *A lengyeli kultúra néhány DK-dunántúli lelőhelyének pattintott kőszekőzei*. ComArchHung 1989, 5–20.
- BEHM-BLANCKE 1962–63
 G. BEHM-BLANCKE, *Bendkeramische Enrtegeräte*. Alt-Thüringen 6 (1962–63)
- BIBIKOV 1953
 S. H. BIBIKOV, *Rannetripol'skoe poselenie Luka-Vrublevet'skaia na Dnestre*. MIA 38 (1953)
- CAHEN-CASPAR-OTTE 1987
 D. CAHEN-P. CASPAR-M. OTTE, *Industries lithiques Danubiennes de Belgique*. In: Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe (Arch. Inter. Varia 240). 247–330.

- FORTES PEREZ–OLIVER–CABANILLES 1987
 NEUGEBAUER 1986
 NEUGEBAUER–MARESCH 1984
 SEMENOV 1954
 SEMENOV 1957
 TIXIER–INIZAN–ROCHE 1980
 TOLNAI–DOBOSI 1968
 VÖRÖS 1987
 WOSINSZKY 1896
 ZALAI–GAÁL 1988
- J. FORTES PEREZ–B. M. OLIVER–J. J. CABANILLES, *L'industrie lithique du Néolithique ancien dans le versant méditerranéen de la Péninsule Ibérique*. In: *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe* (Arch. Inter. Varia 240). 521–542.
 J. W. NEUGEBAUER, *Erdgrossbauten der ältesten Stufe der Lengyel Kultur*. *Int. Symp. über die Lengyel-Kultur*. Nove Vozokany 1984, 185–194.
 Ch. NEUGEBAUER–MARESCH, *Ein Beitrag zur Erforschung der Älteren Stufe der Lengyel-Kultur in Niederösterreich*. *Int. Symp. über die Lengyel-Kultur*. Nove Vozokany 1984, 195–205.
 S. A. SEMENOV, *Drevneisje kamennje serpci*. SA 21 (1954) 355–267.
 S. A. SEMENOV, *Pervobitnaia tehnika*. MIA 54 (1957).
 J. TIXIER–M.-L. INIZAN–H. ROCHE, *Préhistoire de la pierre taillée I*. C.R.E.P. Paris, 120.
 V. TOLNAI–DOBOSI, *Kupferzeitliche Silexgeräte aus Ungarn*. AAC 10 (1968) 271–285.
 I. VÖRÖS, *A bow as a weapon of hunting in the Late Neolithic*. *ComArchHung* 1987, 25–30.
 M. WOSINSZKY, *Tolna vármegye múltjából*. I. Budapest 1896, 512.
 I. ZALAI–GAÁL, *Közép-európai neolitikus temetők szociálarcheológiai elemzése*. BBÁME 14 (1988) 5–178.

THE CHIPPED STONE INDUSTRY OF LENGYEL CULTURE IN SOUTH-EAST TRANSDANUBIA II.

Extract

The first part of this paper contains the typological analysis of the chipped stone implements found in the major SE Transdanubian sites of the Lengyel culture. In this second part the cemetery materials from Zengővárkony and Mórág are studied as groups of grave goods; an attempt is made to determine the (probable) function of the different tool types (or tool-groups) and a comprehensive characterization of the studied implements is given.

As for the cemetery materials, a considerable quantity of "atypic" lithic objects (chips, flakes, blanks) is conspicuous in the Mórág cemetery. Since they were unquestionably grave goods they were by all means actually used as tools. It means that some small flakes, unretouched bladelets disregarded by traditional typology as tools, were implements; most probably as inserts.

Relying on the comprehensive socio-archeological analysis made recently by ZALAI-GAÁL on the material of Middle European Neolithic cemeteries this paper tries to give a contribution to determine a hierarchy within the cemeteries, using ZALAI-GAÁL's results as well. While in the Mórág-Tűzkődomb cemetery the tools seem to be implements of everyday use, some large, carefully manufactured beautiful specimens (first of all blades) found in some graves of the Zengővárkony cemetery were most probably highly estimated "representative" grave goods all the more because they were often made of imported raw materials. The hierarchy established on the basis of the

quantity and quality of chipped stone tools and of their typological position within the graves does not coincide with those according to the presence of valuable status objects either at Mórág or at Zengővárkony. At Zengővárkony the representative tools at or near the head of the dead indicate both the value of these tools and the honoured role of the head region.

The determination of the function of the different groups of chipped stone implements is attempted by using the traditional approach, i. e. the joint analysis of macrowear, traces of use, morphological features, the dimensions, the character of the retouch, etc.

In the last chapter an attempt is made to detect to what extent the materials of the studied localities reflect the characteristics of Lengyel and of Late Neolithic flint industries. Different groups of the implements are also analyzed.

All the studied localities yielded implements made of tabular pieces of cores. "Angular notches" on tools are also rather common (e.g. Fig. 7–8 (Zengővárkony) or Fig. 7. 4 (Pécsváraá)). Figs. referred to here are those in the 1st part of this paper (BÁCSKAY 1989, 5–20). Even "stichelartige" pieces occur, first of all at Zengővárkony. A characteristic feature of the industry at every locality is the high ratio of tools (both on flakes and blades) truncated or steeply retouched.

Especially truncated blades/flakes-end scrapers with steep working edges are widespread (e.g. Fig. 3. 2 (Zengővárkony), Fig. 11. 13 (Lengyel), Fig. 13. 8–9 from the Mórág cemetery). Several variants of trun-

cated pieces occur (Fig. 2. 5–7 (Zengővárkony), Fig. 7. 3 (Pécsvárad), Fig. 10. 8 (Lengyel), Fig. 13. 2 (Mórágycemeterium)).

At Zengővárkony, Pécsvárad and Villánykövesd blades and their derivatives are predominant.

End-scrapers on blades are predominant among scrapers (Fig. 3. 3–4 (Zengővárkony), Fig. 7. 9 (Pécsvárad), Fig. 10. 2 (Lengyel), Fig. 15. 11 (Mórágycemeterium scattered material)). The two last-mentioned localities yielded especially many types of scrapers and in a great quantity (e.g. Fig. 16. 1–11 from Mórágycemeterium and Fig. 11. 4–21, Fig. 12. 1–4, 11–12, 14–15 from Lengyel). A great quantity of scrapers and a relatively high variability of their types is characteristic of the Lengyel culture in SE-Transdanubia and the same seems to be true for other areas of the culture as well.

Borers and points occur in great quantity at every site studied here. Their importance is well illustrated by the fact that at every site at least two types of them are always present (Fig. 5. 2–11 (Zengővárkony), Fig. 8. 1–16 (Pécsvárad), Fig. 9. 7–8 (Villánykövesd), Fig. 12. 5–10 (Lengyel), Fig. 14. 3–5 (Mórágycemeterium), Fig. 17. 1–6 (Mórágycemeterium scattered material)).

“True” saws appear only at Lengyel (Fig. 11. 1–4) yet some pieces with characteristic denticulated and retouched edges (like Fig. 7. 5 from Pécsvárad, Fig. 9. 5 from Villánykövesd and Fig. 13. 1 from Mórágycemeterium) can be considered as some rudimentary forms of saws. A similar tool was found at Sé, too. According to my present knowledge saws appear for the first time during the Neolithic within Lengyel culture, though they are not characteristic of every site (area?) of this culture. Blades with “filed” edges are, however, common at every site.

A few chisels and burins are present at every site studied though they are rather atypical (Fig. 6. 1 (Zengővárkony), Fig. 8. 8 (Pécsvárad), Fig. 12. 16 (Lengyel), Fig. 14. 7 (Mórágycemeterium) and Fig. 17. 6, Mórágycemeterium scattered material). Two unique pieces – combined tools with chisel- and burin-like working edges were found at Zengővárkony (Fig. 6. 2–3).

Several implements with the characteristic sickle gloss were found in the sites, the majority of them has a triangular gloss characteristic of the Early Neolithic sickle-type used in Central Europe since the Early Neolithic (e.g. Fig. 1. 8 (Zengővárkony), Fig. 7. 7 and Fig. 9. 5 (Villánykövesd), Fig. 10. 10 (Lengyel), Fig. 13. 5 (Mórágycemeterium) and Fig. 15. 6 (Mórágycemeterium scattered material)). According to our present knowledge in Hungary the use of this sickle type seems to be absolute till the end of the Middle Neolithic, when reaping knife type sickles with gloss more or less parallel to the working edges of the tool appeared for the first time (e.g. at Becsehely or Sé). These types of sickles were found at Zengővárkony (Fig. 1. 11 – where also a rare variant of it with an “arched” gloss, appears – (Fig. 1. 10) and at the Mórágycemeterium scattered material (Fig. 15. 7). In

Hungarian sites together with this one appears another sickle type with double silica gloss (i.e. with glossy surfaces near both edges of the tool). It may occur already at Middle Neolithic/Late Neolithic “transitional” sites, like e.g. Öcsöd-Kováshalom, yet it is characteristic of the Late Neolithic. From Lengyel sites it is known also from Aszód and Csabdi. In the material studied here it is present at the Mórágycemeterium scattered material (Fig. 15. 8–9).

Geometrical types are thought to be generally widespread in Lengyel sites, the study of the tools available for us from SE-Transdanubian sites, however, suggests that their role was perhaps less important. After an analysis of implements from 15 Lengyel culture sites from all over Hungary we found that only the scattered settlement material from Mórágycemeterium (Fig. 17. 7) and the Mórágycemeterium (Fig. 17. 8) and Aszód and Csabdi yielded a few trapezes and the Mórágycemeterium scattered settlement material contained a segmentoid (Fig. 17. 8), Trapezes, being projectile points, are especially useful to reconstruct hunting/fighting techniques.

Last but not least, there are some peculiar tool and manufacturing types which are present singly at at least two ones among SE-Transdanubian sites of the Lengyel culture. They are: rhomboid and deltoid scrapers from Lengyel (Fig. 12. 1–2) and the Mórágycemeterium material (Fig. 16. 5); “shoe-horn”-shaped scraper from Zengővárkony (Fig. 3. 5) and Mórágycemeterium material (Fig. 16. 6); flat, rectangular flake scrapers, the more typical pieces of which are from Lengyel (Fig. 11. 21) from the Mórágycemeterium material (Fig. 16. 7) and from Zengővárkony (Fig. 4. 6). There are some hafted(?) rectangular tools (scrapers?) manufactured at their distal parts which are known from both Zengővárkony (Fig. 2. 8) and from the Mórágycemeterium material (Fig. 15. 12). Other rectangular tools with similar distal retouch and with a broad haft(?) were found at Zengővárkony (Fig. 2. 8) and at Villánykövesd (Fig. 4. 5). As for borers and points it is worth to mention a double borer made of a core-remnant (from Zengővárkony; Fig. 5. 11) and a similar piece made of a blade (Fig. 17. 5) from the Mórágycemeterium scattered material. Distally retouched blades/flakes with blade-negatives on their dorsal surfaces as traces of the original core also appear as extreme examples of making implements of tabular pieces of nuclei (Fig. 1. 4 (Zengővárkony), Fig. 10. 3 (Lengyel), Fig. 14. 10 (Mórágycemeterium)). At Zengővárkony and in the Mórágycemeterium (Fig. 4. 6) there are blade fragments with borer-like points at their edges. Both in Pécsvárad and Zengővárkony there are small “flaked axes” (Fig. 8. 9 and Fig. 6. 5) – tools of unknown function. Though the above-mentioned peculiar tools are came to light from different sites, they are sometimes so similar to each other then one could even interchange them.

According to the studies made so far it seems that

SE-Transdanubian Lengyel sites may represent a more or less well circumscribed group within the Lengyel Culture also as regards the chipped stone

implements. Yet it would be premature to reach further conclusions since a great number of Lengyel chipped stone tools is still waiting for study.

E. Bácskay
Állami Földtani Intézet
Budapest, Stefánia u. 34.
H-1141

T. Biró Katalin

A LENGYELI KULTÚRA DÉL-DUNÁNTÚLI PATTINTOTT KŐESZKÖZEINEK NYERSANYAGÁRÓL 2.

A lengyeli kultúra 5 nagy dél-dunántúli lelőhelyét bemutató közlemény első részében részletesen bemutatuk a leletanyag tipológiai és nyersanyagmegoszlását, illetve a felhasznált nyersanyagok legfontosabb makroszkópos jellemzőit (BÁCSKAY 1989, BIRÓ 1989). A dolgozat második része az azóta előkerült újabb leletanyaggal (1), műszeres anyagvizsgálati eredményekkel (2) és a lengyeli kultúra dél-dunántúli csoportjának ellenőrzése alatt tartott nyersanyagforrások által szolgáltatott nyersanyagok elterjedésével (3) foglalkozik.

1. Új leletanyag

Jelentős új anyag a dolgozat 1. részének lezárása óta kizárólag Mórágý-Tűzkődomb lelőhelyről került elő, Zalai-Gaál István ásatásaiból. Az 1989-es ásatási szezon 77 kőeszközt, az 1990-es 72 kőeszközt eredményezett. Ezzel a lelőhelyről előkerült feldolgozott kőanyag 1025 tételre nőtt.

Az új anyag jelentős részben telepanyagként, zárt objektumokból illetve kulturrétegből került elő, sírmelléklet 1989-ben 18 db, 1990-ben mindössze 2 db.

Az általános mennyiség (keves kőeszköz, többnyire használt darabok, a lelőhely átlagánál magasabb import-nyersanyag arány a korábban elemzett temetőanyaggal azonos vonásokat mutat. Új elem a lengyeli kvarcit megjelenése, amely a korábban elemzett síranyagokban nem volt megtalálható.

1990-ben a teljes kőanyag az I. szelvényből származik. Zárt objektumnak az ún. „nagy gödör” tekinthető, ahonnan 40 kőeszköz került elő. Ebben 2 obszidián mikropengén, egy szentgáli radiolarit pengén és két vörösbarna bakonyi radiolarit eszközön (1 pengeféle és egy csonkított penge/vakaró határeset eszközön) kívül helyi nyersanyagból, túlnyomórészt mecseki radiolaritból készült eszközök találhatók, uralkodóan pengéfeleségek (17 db) és kész eszközök (11 db). Mindössze 2 magkő és 4 szilánk van a gödör anyagában.

Ugyanebben a gödörben található az eddig előkerült kőanyag legjelentősebb darabja, egy távoli – feltehetőleg felső dunavölgyi – nyersanyagból készült eszköz, amire később még visszatérünk.

Az 1990-es anyag jelentősebb darabjait az 1–3. képen közlöm.

A korábban feldolgozott anyaggal szemben eltérés, hogy ezennel csiszolt kőanyag is szerepelt a vizsgálati mintában. Az új leletanyag típus-nyersanyag megoszlását az 1. táblázat tartalmazza, az 1989-ben közölt jelkulcs szerint; a nyersanyagmegoszlás darabok szerinti körgrafikonja a 6. képen látható.

A leletanyag általános képe jól egyezik az eddigi leletekkel, mind típus, mind nyersanyag szempontjából, egyetlen kiemelkedő fontosságú darab kivételével. Az 1/1. képen ábrázolt meredeken csonkított hátlapon retusált élű természetes hátú késpengén készített eszköz ugyanis Magyarország területén eddig ismertelen anyagból készült, amelyet összehasonlító gyűjteményünk alapján a bajorországi „Plattensilex” elnevezésű kovafeleséggel azonosítottam (DAVIS 1975, Litotéka ltsz. L 86/232). A Plattensilex felbukkanása Magyarországon nem váratlan, azonban az alapvetően nyugati, északnyugati kapcsolatokat jelző nyersanyag elszigetelt megjelenése a Dunántúl délkeleti részén meglepő. Valószínűleg a Duna mentén vezető kereskedelmi út mellett képzelhető el a kapcsolat. Az ún. „északi tűzkövek”, amelyek az eddigi anyagban is csak nagyon szerény mértékben voltak kimutathatók (krakkói jura tűzkő, volhiniai kova, csokoládé kova) – az új anyagból egyáltalán nem kerültek elő.

Az ásatási anyagból, különösen a zárt objektumokból előkerült anyag elemzése a következő jelentős aspektussal gazdagítja a Mórágý-tűzkődombi kőanyag ismeretét; szemben a zengővárkonyi és pécsváradi anyaggal, a nagyarányú helyi megmunkálás bizonyítékai – sok magkő és magkőmaradék, illetve szilánk – a mórágýi lelőhelyre nem jellemzőek. Ez lehet a